

UOT 81-25

EVFEMİZMLƏRİN LİŦQVOMƏDƏNİ SPESİFİKASI**EMİNLİ BÖYÜKXANIM İBRAHİM qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim**e-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru**Açar sözlər: leksika, semantik, evfemizm, nitq mədəniyyəti, nəzakətlik*

Evfemizm kobud və ya kəskin deyilmiş söz və söz birləşmələrinin daha yumşaq, nəzakətli ifadəsi üçün istifadə edilən linqvistik vahiddir. Evfemizmlər leksik qadağanın nəticəsidir ki, bu da insanın onu əhatə edən aləmdə bəzi əşya və hadisələrin adlarının istifadəsində mövhumat, inanc, qorxu və s. növ münasibətlərlə əlaqədar yaranan əks-mənalı ifadələrdir.

Müasir sivil cəmiyyətdə evfemizmlərin yaranma və istifadə səbəbi etikətlə yanaşı, kobud və ədəbsiz ifadələrdən qorxu hissi ilə bağlıdır.

Evfemizm mövzusuna müraciət edərkən yalnız evfemistik ifadələri deyil, həm də evfemizmlərin yarandığı sosial-mədəni və dil fonunu da təhlil etmək lazımdır. Dildə 2 ziddiyyətli tendensiya aydın üzə çıxır: 1. nitqin kobudlaşması; 2. nitqin evfemizmləşməsinə cəhd.

Birinci tendensiya leksik səviyyədə kobud-loru sözlərin, sadə danışq dilinin, jarqon sözlərin istifadəsi ilə yaranır: Məsələn: sürüşmək (aradan çıxmaq), tıxmaq (yemək), gəbərmək (ölmək). Buna yalnız şiafahi məişət mühitində deyil, bəzi yazılı, ictimai nitqlərdə, hətta radio və televiziya publisistikasında da rast gəlinir. Nəzakətli danışmaq üçün dildə müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Sözlərin çoxmənalılığı, məna incəlikləri, sinonim silsiləsi, frazeoloji birləşmələr və s. bizə öz nitqimizi ahəngdar qurmağa imkan verir. Nitqi cəlbədic, rəngarəngətmə vasitələrindən biri də evfemizmlərdir. Evfemizmlər bu və ya digər məzmunun yumşaldılması, xoşagələn şəkə salınmasıdır. Evfemizmin mövcud olması və dildə işlədilməsi xoşagəlməz, pis təsiri müəyyən qədər azaltmaq, pis əhval-ruhiyyənin yaranmasının qarşısını almaq məsələsi ilə şərtlənir. Həyatın bütün sahələrində böyük əhəmiyyətə malik olan söz insanlara təsir edir və bunun nəticəsində müxtəlif əhval-ruhiyyə, bəzən sevinc, bəzən təklik, bəzən də yüksək həyəcan əmələ gətirir [3, 50-54]. Evfemizm hər hansı bir sərt və ya kobud məna ifadə edən sözü yumşaltma, vulqarlıqdan çıxarma, qarşdakını incitməmək, kobudluq etməmək, nəzakətli davranmaq üçün istifadə edilir. Bu sahədə ilk tədqiqatçılar Ceyms Freyzer və rus alimi D.K. Zelenindir. C.Freyzer əsərində bütün dünya xalqlarının mədəniyyətində yer alan tabu və evfemizm sözləri hərtərəfli (tabunun növləri, əmələ gəlmə səbəbləri, nəticələri, bununla bağlı inanclar və s.) araşdırmışdır. D.K. Zelenin isə Şərqi Avropa və Şimali Asiya ərazilərində yaşayan xalqların mədəniyyətlərində mövcud olan tabu və evfemizm sözləri araşdırmışdır. Uduzmaq əvəzinə istifadə olunan “uğur qazanmamaq, “gəlmək” əvəzinə “təşrif gətirmək”, soyunmaq” əvəzinə “əynini (libasını) dəyişmək kimi tabu - evfemizm cütlüklərini misal göstərmək olar.

Fiziki təsir çox zaman keçici olur, müəyyən müddətdən sonra öz təsirini itirir. Söz vasitəsilə edilən təsir isə bir növ mənəvi təsirdir. Fiziki təsir bədəni xaricdən zədələyirsə, mənəvi təsir insanın qəlbinə, beyinə təsir edir. Belə təsir həm qüvvətli olur, həm də uzun müddət davam edir [4, 31]. Xalq arasında işlədilən “Xəncər yarası sağalar, söz yarası sağalmaz” məsələsinin yaranması heç də təsadüfi deyil. Deməli, söz vasitəsilə edilən təsir, bu təsir vasitəsilə yaranan reaksiya, həyəcan daha qüvvətlidir. Belə hallarda həyəcanı, yaranan reaksiyanı kənar etmək və ya zəiflətmək üçün evfemizmlərdən istifadə olunur. Evfemistik sözlər vasitəsilə məna birbaşa deyil, dolay yolla anlaşılır. Bu yolla verilən xəbərin, xoşagəlməz hadisənin təsiri zəifləyir. Evfemizmləri hansı məqsədlə, hansı səbəblərə görə yaranması cəhətdən iki yerə bölmək olar: Birinci qrupa qismən kobud, xoşagəlməz sözlər əvəzinə, yumşaq, xoşagələn, daha çox nəzakətli sözlərin işlədilməsi daxildir. Burada heç bir qadağa yoxdur, onların işlədilməsi danışanın öz istəyindən asılıdır. Burdakı evfemizmlər çox vaxt neytral mövqə daşıyır. İkinci qrupa isə dildə işlədilməsi caiz olmayan, qeyri-

rəsmi, qadağan edilmiş, deyilməsi məsləhət görülməyən, ictimai yerlərdə nalayiq hesab edilən, ədəb dairəsindən, etikadan kənar olan sözlər əvəzinə, ona yaxın, qismən nəzakətli, bəzən də örtülü, gizli sözlərin işlədilməsi daxildir. İkinci qrupa daxil olan sözlər tabu sözləri əvəz edir. Birinci qrupa daxil olan evfemistik sözlərlə ikinci qrupa daxil olanlar arasında başlıca fərq aşağıdakı kimidir. Birinci qrupa daxil olan evfemistik sözlərin əvəz etdikləri sözlərin məzmununa, mənasına demək olar ki, tam uyğundur. Hər ikisi ilə, yəni istər evfemistik sözlə, istərsə də onun əvəz etdiyi sözlə ifadə edilən məzmun eynidir və hər ikisi asanlıqla başa düşülür. Doğrudur, evfemistik sözlər əvəz etdiyi sözdən formaca fərqlənir, yəni sözlər, ifadələr, hətta cümlələr əvvəlkilərə bənzəmir, lakin məzmun eynidir, burada məzmun təhrif olunmur, çox asanlıqla başa düşülür. Məsələn: “öldü” əvəzinə “rəhmətə getdi”, “o biri dünyaya təşrif apardı”, “ömrünü bizə bağışladı”, “həyatı tərk etdi”, “həyat ilə həmişəlik xudahafizləşdi” və s. söz və ifadələr işlədildiyi zaman ümumi məzmun birdir. Lakin ikinci qrupa daxil olan evfemistik sözlər birinci qrupa daxil olanlardan bir neçə cəhətdən fərqlənir. Tabu sözü əvəz edən söz, yəni evfemistik söz, həm formaca, həm də məzmunca bir-biri ilə əlaqədar deyildir. Bunları müəyyən izahat olmadan, mətnə müraciət etmədən başa düşmək çətindir. Məsələn: insan bədəninin müəyyən üzvlərini öz adı ilə söyləmək və ya yazmaq ədəb dairəsindən kənar hesab edildiyindən elm aləmində bunları ifadə etmək lazım gəldikdə yalnız latın dilində olan adları verilir. Bu isə müəyyən dərəcədə onların adını gizli saxlayır, yalnız mütəxəssislər bunu başa düşür. “Tabu əsasında yaranan evfemizmlərin bir qismi də müəyyən qorxu, təhlükə törədən əşyaların adını çəkmək xatirinə yaranır” [1,65]. Məsələn: məişətdə ilanının adını çəkmək guya müəyyən təhlükə törədir. Buna görə də “ilan” sözü əvəsinə “ip, kafir, mərdüməzar, xalası göyçək” və s. sözlər işlədilir. Tabu əsasında yaranmış evfemizmlərin bir qismi də müəyyən etika ilə bağlıdır. Məsələn: kişi öz qadınının adını başqalarının yanında çəkməyi eyib hesab edir. “Mənim arvadım, arvadım Gülər” və s. əvəzinə “Bizim külfətimiz, uşaqların anası” kimi söz və ifadələr işlədir. Eləcə də bəzi qadınlar ərlərinin adını söyləməyi qəbahət hesab edir və bunun əvəzinə “uşaqların atası, mənim qocam,” bəzən də “o” şəxs əvəzliyini işlədir.

“Uduzmaq” əvəzinə istifadə olunan uğur “qazanmaq”, “gəlmək” əvəzinə “təşrif gətirmək”, “soyunmaq” əvəzinə “əynini dəyişmək” kimi evfemizm vasitəsilə ifadə olunan sözlərdə incəlik, yumşaqlıq duyulur.

Son illər insanların nitqi davranışında aqressivliyin həddindən çox artığı müşahidə edilir. Evdə, qonşuluqda, ictimai yerlərdən (ticarət məkanları, ictimai nəqliyyat vasitələri) tutmuş, meydanlardakı mitinq, parlamentdəki debatlarla qədər hər birində söylənilən nitq həmsöhbətin davranışının qiymətləndirilməsində şərtlilik kimi xarakterizə edilir (kəskin neqativ ekspressivlik (hər hansı bir mövzunun müzakirəsi zamanı, hətta düşmənsayağı nitq tonu və s.)

Müasir şifahi və qismən də yazılı nitqin belə xüsusiyyətləri dilxarici fəaliyyətdə baş verən neqativ proseslərin nəticəsidir: bunlar mədəniyyət sahələrində ümumi destruktiv məfhumlarla sıx bağlıdır. Xarakter, məqsəd və nəticələrinə görə müəyyən dərəcədə ziddiyyətli olub, istifadə edilən vasitələrdən biri də nitqin evfemizmləşməsidir. Evfemizmləşmə üçün fikrimizdə aşağıdakı məqamlar mahiyyətlidir:

1) Nitqin predmetinin birbaşa mənasının mövcud sosial mühitdə və ya konkret adresat tərəfindən kobudluq, kəskinlik, ədəbsizlik və s. kimi dəyərləndirilməsidir. Müəyyən obyekt, insan fəaliyyətinin sahələri və insan münasibətləri belə qiymətləndirmə yarada bilər [6, 28]. Digərləri bu nöqtəyi-nəzərdən neytraldır. Buna görə də hər nitq evfemizləşməyə uğramır. Yalnız kobud söz və ifadələr yerinə daha yumşaldıcı ifadələrdən istifadəsi məfhumun mahiyyətini maskalayır, gizləyir. Buna, bəzi tibbi terminlərin də istifadəsində rast gəlinir. Məsələn: insanları qorxudan xərçəng, şiş əvəzinə törəmə, kanser və s. sözlər işlənir.

2) Evfemizmlərin istifadəsinin mətndən və nitq şəraitindən asılı olması:

“Nitq situasiyası üzərində sosial nəzarət və ya danışanın öz nitqinə nəzarəti nə qədər sərt olarsa, evfemizmlərin yaranması da bir o qədər mümkündür. Əksinə, nitq situasiyasına zəif nəzarət olduqda nitqin yüksək avtomatizmi zamanı (ailədə ünsiyyət, dostlarla ünsiyyət və s.) evfemizm əvəzinə birbaşa məna ifadə edən sözlərə üstünlük verilir” [6, 30].

Danışanın bu və ya digər predmeti adlandırması ədəblilik–ədəbsizlik, nəzakətlik–kobudluq nöqtəyi-nəzərindən insanların müəyyən fəaliyyət mövzusu və sahələrindən və yaxud da onlar

arasındakı münasibətlərdən asılıdır. Belə ənənəvi mövzu və sahələr fizioloji proses və vəziyyətlərlə əlaqədardır. Məsələn: hamilə–boylu, ikicanlı; insan bədəninin ayrı-ayrı hissələri

Sosial və şəxslərarası münasibətlərdə evfemizmlərin istifadəsinin əsas məqsədi həmsöhbətlə kommunikativ konfliktlərdən və uğursuzluqdan qaçmaq cəhdidir. Bu növ evfemizmlərdə adlandırma digər nominasiya üslublarından daha nəzakətli formada olur. Məsələn: kar–zəif eşidən, qulaqdan zəif; kor–gözü zəif, tipli ifadələr həmsöhbətdə kommunikativ diskomfort yaratmamaq məqsədi daşıyır.

Elmi yeniliyi: Evfemizmlər müasir dilimizdə işləkliyinə görə fərqlənən söz qrupu kimi izah edilsə də, lingvistik cəhətdən geniş təhlil olunmuşdur. Məqalədə ilk dəfə olaraq evfemizmlər lingvomədəni aspektdən təhlil olunub.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, nitq mədəniyyəti dərslərində nəzəri məlumat kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

- 1.İbrahimova S.R. Evfemizmlərin fonosemantik xüsusiyyətləri// Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, BSU.
- 2.Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
- 3.Булаховский Л.А. Табу и эвфемизмы // Введение в языкознание. Ч.2. М.: Учпедгиз, 1953. с.50-54
- 4.Величковский Б.М. Современная когнитивная психология. М.: МГУ, 1982, 336 с.
- 5.Залевская А.А. Психолингвистическое исследование: слово и текст. Тверь: Тверской гос.ун., 2002, с.35- 46
- 6.Крысин А.П. Эвфемизмы в современной русской речи. Русистика, Берлин, 1994, №1-2, с.28-49
- 7.Шмелев Д.Н. Эвфемизм Текст// Русский язык. Энциклопедия. М.: Советская Энциклопедия, 1979, 486 с.

РЕЗЮМЕ

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭВФЕМИЗМОВ

Эминли Б.И.

Ключевые слова: лексика, семантика, эвфемизм, культура речи, вежливость.

Эвфемизмы используются в устных или письменных текстах для замены слов, признанных грубыми или «непристойными», например, бранно-ругательных и матерных слов. Иногда в качестве эвфемизмов используются «нелитературные» слова с меньшей отрицательной «нагрузкой», чем брань и мат- просторечные, жаргонные, авторские. Использование эвфемизмов значительно смягчает негативную «нагрузку» на текст бранных или матерных слов, хотя в большинстве случаев по эвфемизму, либо по смыслу текста можно установить, какое слово он заменяет.

SUMMARY

LINGUOCULTURAL FEATURES OF EUPHEMISMS

Eminli B.I.

Keywords: lexis, semantics, euphemism, culture of speech, politeness.

Euphemisms are used in speech or printed texts for replacement of words which are recognized as rude or “improper” such as abusive and obscene words. Sometimes, “nonliterary words” are used as euphemisms with less negative “load”, rather than abusive, slangy, authorial. Use of euphemisms significantly mitigates negative “load” of abusive and obscene words on text. However, in most cases it is possible to determine the word it replaces due to euphemism or text.

Daxilolma tarixi: İlkin variant 21.04.2017
Son variant